

GÁL ANDREA

KÍSÉRLET A MAGYAR UTÓPIA VÁZLATOS TÖRTÉNETÉRE

...annyira vitatható,
hogy mi tartozik ide
és mi nem, hogy a
legtöbb utópiatörténet
lendületes műfaji
behatárolással kezdődik,
és kedélyes
mentegetőzéssel
ér véget.

■ Írt-e magyar szerző Karinthy és Jókain kívül utópiát, utópikus regényt, disztópiát, esetleg antiutópiát? Nyilván igen. Na de ki és mikor? Erre a kérdésre a magyar irodalom egy átlagos fogyasztója, aki mondjuk középiskolai tanulmányai után nem foglalkozott professzionális módon a literatúra viselt dolgaival, aligha tudna kapásból válaszolni. Aztán egy kis utánagondolás után a memória bugyraiból felbukkanhat a *Tariménes utazása*. Aztán felrémlik valami arról, hogy tulajdonképpen a sci-fi is utópikus gyökerekkel rendelkezik. Hát akkor Mandics György és M. Veress Zsuzsanna *Vasvilága*. Innen pedig csak egy lépés a 20. század második felének gazdag magyar sci-fi irodalma. Aztán Babits is írt valamit egy jövőbeli világháború pilótájáról, igaz? Szathmári Sándor? Sigmond István? Bálint Tibor? Déry Tibor?

Az alaposabb kutatás során kiderül, hogy bár a magyar szerzők későn csatlakoztak az utópisták mozgalmához, bőven született ilyen jellegű szöveg az irodalomtörténet során, különösen a 19. században. Csakhogy ezek az írások valamiért nem kerültek be az irodalomtörténet centrális kánonába. Bár a kérdés megválaszolása hosszabb vizsgálódást igényelne, megkockáztatnám, hogy ennek oka abban az előítéletben keresendő, amely szerint az utópikus írások komolytalanok, mivel a fantasztikum határát súrolják. Az 1933-ban megjelent *Elza pilótával* kapcsolatban Babits például attól tart, hogy könyve a

fantasztikus irodalom benyomását kelti, és ez ellen hosszan érvel. Másrészt az utópiák sem megjelenésük korában, sem később nem váltak túlzottan olvasottakká – ez alól az egyetlen kivételt talán Karinthy két fantasztikusnak nevezett regénye, az *Utazás Faremidóba* és a *Capillária* képezi, közismertségüket azonban inkább a szerző népszerűsége, mintsem az utópia iránti érdeklődés okozhatta.

A magyar irodalmi utópia története megírásának kezdő szakaszát végezte el a Magyar Scifitörténeti Társaság, amelynek egyik célkitűzése a magyar tudományos-fantasztikus irodalom előzményeinek feltérképezése. A társaság több olyan tanulmányt közölt, amely a 18–19. századi magyar utópiákat tárgyalja. Ezek nagy része kevésbé ismert szöveg, néhányuk egyenesen az irodalomtörténeti csemege kategóriájába tartozik.

A 18. század végéig néhány kisebb próbálkozást említhetünk, vagy olyan írásokat, amelyek rokoníthatóak az utópia műfajával. Elsőként a kulináris paradicsomkép jelenik meg, amely egyébként viszonylag gazdagon képviselt a magyar irodalomban. Valkai András *Cronica, mellyben meg irattic Prister Johanns, Az az, A nagy János Pap Czászárnak igen nagy Czászári birodalma, ki Indiában bír igen nagy böw földén* című írása Kolozsváron jelent meg, 1573-ban. Ezt követi Csenkeszfalvi Poóts András 1791-es *Lakodalmi játék*a, majd a Cokaygne-országá motívum felbukkan Mikes *Törökországi leveleiben* és Csokonai drámáiban is, Arany János pedig *János pap országa* címmel írt törtélelmi tematikát szatirikus hangnemben tárgyaló költeményt (1848).¹ 1782-ben rövid terjedelmű, utópisztikus felépítésű pamflet jelent meg, melynek címe *Profétzia, mellyet látott álom közben egy Frantzia ez előtt Tizennégy esztendőkkel*. Ez követi a Kereszturi József által 1790-ben publikált államregény, egy olyan ország leírása, ahol a mezőgazdálkodás és a kereskedelem eszményi módon működik.

A voltaképpeni utópia műfajához, egy eszményi társadalom narratív formában való leírásához Bessenyei György életművével érkezőnk el, a 18. és 19. század fordulóján. Ehhez kapcsolódik Orczy Lőrinc *A fehér tatárok országa* című, elvesztett regénye, melyet Bessenyei említ meg egy levélben.² Maga Bessenyei két utópikus regényt írt, *A Podrokoc krónikát*, amely szintén nem maradt fenn, valamint az 1804-ben befejezett *Tariménes utazását*. Ez ugyan inkább az államregényekhez tartozik, mint az utópiákhoz, de Totoposz bemutatása kétségtelenül sok utópisztikus elemet is hordoz. A *Tariménes utazását* csak egy évszázad múlva adták ki. A korabeli európai irodalomra vetett gyors pillantás olyan adalékkal szolgál, amely jól mutatja az utópia pozícióját a magyar irodalomban: amikor Bessenyei írta a *Tariménest*, akkor az angol, illetve a francia irodalomban már majdnem 300 éve foglalkoztak a műfajjal, és egy-egy szöveg megjelenése élénk közvitát váltott ki.

Az 1830-as években alakult ki a magyar fantasztikus irodalom, amely az utópiairódalom számos vonását átvette. Ney Ferenc *Utazás a holdba. Agyrém* című írása 1836-ban jelent meg, melyhez következő évben Koronka József csatlakozott *Utazás a régi Európa romjai felett 2836-dik évben. Egy névtelennek irományai között találtatott levelei szerént* című munkájával. Az első magyar úrtörténetet Jósika Miklós írta 1847-ben, aki *Végnapok* című elbeszélésében a távoli jövőben elpusztuló, kihűlőfélben levő Földről beszél, ahol megjelenik egy idegen bolygóról érkező, angyalhoz hasonló lény is.³

A 19. században különösen népszerűek voltak a jövőutazások, jövőlátomások, mint Nagy Károly *Pest* című, 1841-es vagy Ágai Adolf *Budapest ezer év múlva* című regénye (1872). A műfaj népszerűségi csúcspontját jelentik Jókai Mór utópisztikus regényei, *A jövő század regénye* (1872), *Ahol a pénz nem isten* (1904), valamint *Az arany ember* (1872) ide tartozó mozzanatai. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy *A jövő század regényének* utánczója is akadt, Privigyey Pál személyében, aki egy Széchenyi-szállóigét választott regénye címéül: *Magyarország nem volt, hanem lesz* (1887). Művét S. Sárdi Margit úgy mutatja be, mint *A jövő század regényének* sikertelen másolatát, amelyben a béke Magyarország hadi fölényéből következik, a korszakban elterjedt „nagy magyar álmot” ábrázolja.⁴ *Az ember tragédiájának* Falanszter-színe következik (1861), ebben az időszakban azonban nemcsak Madáchot foglalkoztatta az, hogy a jövő látomását az elbeszélő költészet formáiba öntse: 1888-ban publikálták *Az utolsó ütközet 2453-ban, regényes éposz VIII. énekben, írta Farkas Gyula, éneklő a XXV-ik század végén a névtelen dalnok* című írást. Kuriózum, hogy néhány évre *A jövő század regénye* után megjelent egy azonos című regény, Beöthy László szerzésében. Bár címük azonos, a két regény teljesen eltér egymástól, Beöthy munkája sokkal inkább Tóvölgyi Titusz *Az új világ* (1888), valamint Makay István *Repülőgépen a holdba* (1899) fantasztikus utópiáival említhető egy sorban. Az első fejezetben említett szocialista utópia, Edward Bellamy *Visszapillantásának* (1888) magyar párja Naszády Ádám *Anarkhia* (1903) című regénye, melyben a főszereplő nem száz-egynéhány, hanem ezer év múlva ébred fel, a tökéletes egyenlőség társadalmában. Bellamyhoz hasonlóan Naszády annak szentelte regényét, hogy szereplője részleteiben megismerhesse a jövőbeli viszonyokat, az olvasó pedig összehasonlíthassa azokat jelene társadalmi rendszerével. A műfaj 19. század végi, 20. század eleji szövegeinek értelmezése során S. Sárdi Margit felvázolja a korszak utópiáinak társadalomképét. A művek alapbeállítottságát tekintve néhány közös gondolatot mutat ki: a kultúra felemelkedése, gazdasági fejlődés, a közösség tudatossága, magasabb szintű oktatás, a nők egyenjogúsága.⁵ A tanulmány következtetése: a korszak utópisztikus sci-fi irodalmának jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar olvasóközönség megismerhessen akkor haladó gazdasági és társadalmi elméleteket, például a szocialisztikus elgondolásokat, és ezáltal hozzájárult a demokratikus rendszerről való elmélkedéshez. Az S. Sárdi Margit által elemzett időszak a 20. század első 14 évét is magába foglalja. A világháborúval kezdődően ugyanis a magyar utópia történetében is egy teljesen eltérő kor kezdődött.

Ez az időszak Karinthy Frigyes két fantasztikus regényével indult, az 1916-os *Utazás Faramidóba* és az 1921-es *Capillária* című, a Gulliver-utazások konvenciói szerint íródott regényekkel. A század első felében világirodalmi szinten is hangsúlyosan kanonizált utópiák, illetve disztópiák születtek, melyek közül az irodalomra és a közgondolkodásra gyakorolt hatása miatt kiemelkedő jelentőségű Aldous Huxley *Szép új világ* című technikai disztópiája, és minden idők legtöbbet idézett politikai szatírája, George Orwell *1984*-e. Ebben az időszakban számos magyar nyelvű utópia és disztópia is megjelent, így a műfajhoz kapcsolódik Karinthy írásain kívül Babits Mihály 1933-ban megjelent *Elza pilóta, vagy a tökéletes társadalomja*, valamint Szathmári Sándor *Hiába* (1930–1934) és *Kazohínia* (1941) című regényei. A műfaj 20. századi magyar klasszikus és kanonizált írásai ezek, melyek mellett a világháborúk

ideológiai kavalkádjában ma kevésbé ismert alkotásokat is publikáltak, mint a Jim Dollar álnevű szerző *Mess Mend* című, 1931-ben kiadott, a szocialista Európai Egyesült Államokról szóló utópiája vagy Kürthy György 1925-ben megjelent, *Mars* című könyve, melyben az értelmetlen szórakozásba bódult Amerika és a Mars életidegen kollektív rendszerét veti össze.

A magyar utópiatörténet következő jelentős momentumát Déry Tibor két könyve jelenti, a *G. A. úr X*-ben (1963) és *A kiközösítő* (1966), melyek példázatok formájában, filozofikusan mutatnak be egy-egy általánosított, exkluzívra tett alapelvre épülő világot, az önkényességig elvitt szabadság, illetve az egyént szabadságától megfosztó rend (elrendeltség) eszméjét. Az erdélyi irodalom vonatkozásában Antal Balázs arra hívja fel a figyelmet, „hogyan jut el a transzszilvanista hagyományban kibomló, a bezárkózás-elzárkózás, a természethez menekülés programját a közösségi érdekű nemzetiségi nyitottsággal egyszerre sugalló, már-már utópikus szövegektől a bezártság, a természet mint fogvatartó, mint börtön szimbólumával dolgozó disztópia mítoszához – vagyis fordítja visszájára a toposzt a 90-es évekre”.⁶

Míg a transzszilvanista regényekben az utópia nyomai nem nyilvánvalóak, és inkább a retrospektív értelmezés számára mutatkoznak meg, addig a hatvanas évek második felétől kezdődően a műfaj (disztópia változatában) valóban kibontakozik az erdélyi magyar irodalomban is. Ennek közismert darabja Bodor Ádám *Sinistra körzete* és Szilágyi István ahhoz többszörösen kapcsolódó *Agancsbozót* című regénye, melyeknek a számos lehetséges interpretációs szempont mellett a (sajátosan feltöredezett) disztópiaként való értelmezése is kézenfekvő. Ezek mellett azonban olyan epikus szövegek is megjelentek, amelyek olvasatába expliciten és majdhogynem szükségszerűen vonódik be az utópiahagyomány. Ilyen Bálint Tibor *Önkéntes rózsa Sodomában* című regénye (1967), amely egy „álomjáték” formájában látomásos jeleneteket közöl a „kegyetlen józanság századából”, amikor a gépiesítés és környezetszennyezés miatt természeti katasztrófák történnek. Az *Önkéntes rózsa* szürreális ökodisztópia, de az egyén és hatalom viszonyának kérdéskörét is érinti. Sigmond István 1971-ben megjelent *Egy panaszyűjtő panaszai* című regényében a disztópiát az abszurdal társítja, amelyben a főszereplő egyes szám első személyben beszéli el, hogyan jutott el – egy feltételezhető öngyilkossági kísérlet során – egy olyan világba, amelynek öntörvényűsége és rejtelmessége leginkább Kafka *Kastélyához* vagy Déry apokaliptikus városához, X-hez hasonlít. Ezeknek a szövegeknek az értelmezése nemcsak a magyar utópiák kontextusában mutatkozik érdekesnek, hanem olyan, a műfaj konvencióit kevésbé működtető vagy teljesen mellőző írásokkal párhuzamos interpretációjában is, amelyek a hatalom problematikáját taglalják valamilyen formában, hiszen ez a tematika az erdélyi magyar irodalom hatvanas-nyolcvanas éveiben kitüntetett jelentőségű volt, többek között Sütő András, Páskándi Géza, Székely János, Szócs Géza szövegeire gondolhatunk ilyen vonatkozásban.

A 20. század második felében az utópia ágazatai közül magyar nyelven leginkább a sci-fi gazdagodott. Ez a szövegtörzset egy sor speciális kérdést is felvet, mint a műfajiság, az utópia, a sci-fi és a cyberpunk érintkezési felületei, a kanonizációs folyamatok, a populáris és az elit irodalom fogalmának megkülönböztethetősége (összevonhatósága). A jelenleg is tartó, különösen termékeny korszak a hatvanas-hetvenes években kezdődött, amikor a politika iroda-

lom feletti ellenőrzése enyhült. Ekkortól kezdve néhány generációba sorolja a sci-fikritika a szerzőket, akik különböző folyóiratokhoz, könyvsorozatokhoz vagy újabban internetes portálokhoz kapcsolódnak. 1969-ben indult el a Kozmosz Fantasztikus Könyvek sorozat, 1970-ben a Fantasztikus Sorozat, a következő évben a SF-Tájékoztató című folyóirat, majd 1972-ben, illetve 1978-ban a *Galaktika* és *Metagalaktika* című antológiák. Mindezek a fórumok többé vagy kevésbé Kuczka Péter szervezéséhez kapcsolhatóak. Az említett sorozatokban, folyóiratokban már érett alkotóként publikáló első nemzedékhez tartozik Bogáti Péter, Csernai Zoltán, Szepes Mária és Zsoldos Péter. A hetvenes évek végén indultak közül, akik számára már eleve adottak voltak a magyar sci-fi fórumai, ismertté vált Tőke Péter, Nemere István, Szentmihályi Szabó Péter, D. Németh István, Pap Viola. A nyolcvanas évek elején a sci-fimozgalmat diverzifikálódott, a szerzők sora gazdagodott, ekkor lépett fel például Dévényi Tibor, Lőrincz L. László, V. Nagy Zsuzsanna, Weinbrenner Rudolf, Gáspár András, Kasz-tovszky Béla, Kaszás István, László Endre és Mandics György. Ezzel egy időben a sci-fi-irodalom életében is új intézmények jelentek meg: a Fantasztikus Történetek 1986-ban és a Galaktika Fantasztikus Könyvek sorozat 1988-ban, illetve egy új folyóirat 1984 és 1986 között, a *Robur*. „Ebben az időszakban több mint hatvan író több mint háromszáz SF-művet jelentetett meg a folyóiratokban és sorozatokban” – írja S. Sárdi Margit a magyar sci-fi történetét összefoglaló tanulmányában.⁷

A rendszerváltás után a sci-fi-irodalom más fórumai teremtődtek meg, melyek részben a *Galaktikából*, a *Metagalaktikából* és a fantasztikus sorozatokból nőttek ki. Ezek közül kiemelhetjük az *Átjáró* és a *Solaria* című magazint, az újraindított *Galaktikát*, az 1997-ben alakult AVANA Egyesületet (Magyar Tudományos Fantasztikus Művészetért Országos Egyesület), a HungaroCon konferenciát, a Zsoldos Péter-díjat, a *Cherubion*, *Fényévek*, *Új Galaxis* című antológiákat, a sci-fi.hu portált, a Magyar Scifitörténeti Társaságot.⁸ Mindezek a kezdeményezések többé-kevésbé összefonódnak, és munkatársaik igen élénk népszerűsítési, illetve önkanonizációs tevékenységet végeznek, szerzőik száma eléri a több százat.

Az ezredforduló kedvezni látszik az utópiák különböző változatainak, olyannyira, hogy a 20. század második felében kizárólag a sci-fi műfaját foglalkoztató virtualitás kérdése ismét a hangsúlyozottan az utópia műfaji konvencióit alkalmazó szövegekben bukkan fel. Ugyanakkor ezek a könyvek már megjelenésük pillanatában a centrális irodalmi kánonon belül vannak, mint Jake Smiles *1 link* című virtualitásregénye (2000) vagy Parti Nagy Lajos *Hősöm tere* (1999), melyben a galambtársadalom (politikai csoport analógiájára) veszi át Budapest fölött a hatalmat. Ha ezekhez a művekhez hozzáolvassuk az ezredforduló után magyar fordításban is megjelent utópiákat, vagyis Miloš Urban 2003-ban magyarul publikált zöld könyvét, a *Hastrman*, a *vizek fejedelme* című ökoutópiát és Vlagyimir Sorokin 2004-ben lefordított *Kékháj* című, horrorisztikus, sci-fis, termelési regényes antiutópia-paródiáját, azt látjuk, a műfaj ismét termékennyé vált ebben az időszakban, és a magyar szövegek ennek a népszerűségnek képezik szerves részét.

A kortárs magyar irodalmi utópiák egy részében a disztópikus, illetve utópisztikus karakterisztikumok a virtualitás kérdéskörével kapcsolódnak össze, leginkább explicit módon az *1 link*-ben, ahol a központi figura számára egyedül a számítógépes világ jelenti a számára boldogságot nyújtani ké-

pes helyet. A regény 2000/2001-es megjelenése azért is jelentős, mert tágabb olvasóközönség figyelmét hívta fel a cyberpunk irodalomra, vagyis arra az irányzatra, amely a nyolcvanas évektől kezdődően, elsősorban az amerikai irodalomban összekapcsolja az utópikus szemléletmódot és a csúcstechnológia kérdéskörét. A tökéletes társadalom kérdését ilyen irányból értelmezi az *1 link* is, amellyel az utópiailrodalom egyik alműfaja, a virtuális utópiák sajátos darabja érkezett a magyarul olvasó közönséghez.

Jake Smiles regénye nem az egyedüli alkotás, amely a virtualitáshoz kapcsolódó kérdéseket és az utópia műfaji konvencióit összekapcsolja. Parti Nagy Lajos *Hősöm tere* ugyanis, bár a benne létrejövő új társadalmi rend, a galambok hatalma nem teljes egészében technológiai jellegű, olyan komputeres motívumokkal operál – internet, számítógép, mikrobeszét –, melyek a regény lehetséges olvasatához lényegi módon járulnak hozzá. Ide kapcsolódik ugyanakkor Krasznahorkai László *Háború és háború* (1999) című regénye is, mely igen lényeges jelentéseket rendel virtualitás és utópia viszonyához.

Az itt felvázolt szövegekpusz korántsem egységes, és az utópia műfajához legtöbbjük sajátos módon kapcsolódik. Ugyanakkor minden bizonytalannal nagyon sok szerzőt és történetet lehetne még itt felsorolni. Ez érvényes azonban az utópia világirodalmi megnyilvánulásaira is: annyira vitatható, hogy mi tartozik ide és mi nem, hogy a legtöbb utópiatörténet lendületes műfaji behatárolással kezdődik, és kedélyes mentegetőzéssel ér véget. Ez alól egyetlen kivételt találtam: Ernst Bloch *Das Prinzip Hoffnung* című munkáját, melyet 1938 és 1947 között írt, és hat vaskos kötetet ölel fel. Bloch számba vesz minden olyan törekvést, melynek alapjánál egy jobb világ gondolata áll – az orvostudomány és mindenfajta haladó technika nála éppúgy az utópia részét képezi, mint a társadalomelmélet vagy a művészet bizonyos vonatkozásai. Ebben a kontextusban a modernitásban irodalmiként (is) olvasott szövegek, mint Platón *Állama*, a *Biblia* paradicsomképzete, Ágoston *Isten városa*, Thomas More *Utópiája* csupán egy részét képezik az utópikus gondolatnak, mely az emberi tevékenység minden területén megnyilvánul.

A magyar utópikus gondolat, a szépirodalmi utópia és műfaji változatainak története tudtommal megírásra vár. Igen izgalmas volna, ha kiderülne, hogy mindezek mellett utópikus társadalmi szerveződések is léteztek vagy léteznek a magyar kultúrában. Ez azonban már kivezet bennünket a szövegek világából, oda, ahol a „geometrikus idillek” megtestesülnek, a számítógép átveszi a hatalmat felettünk, vagy épp ellenkezőleg, felszabadítjuk magunkat mindenféle technológiai hatás alól – és válunk a természet... rabjaivá.

■ JEGYZETEK

1. Bozóki Anita: *János pap országa, a földi paradicsom motívumának története*. Szakdolgozat. ELTE Régi magyar irodalomtörténeti tanszék, Bp., 2001.
2. „A munka szép és mély. Egy elképzelt ország törvényeiről, szokásairól olvashatott benne, a kormányzás módjáról és a társadalom formáiról.” *Bessenyei levele Barcsay Ábrahámhoz 1772 első negyedéből*. In: *Bessenyei György társasága*. Vajthó-kiadás, Bp., 1941. 17. – idézi Koszna Ágnes: *Az utópia gondolata a magyar irodalomban*. Bp., 1994. 2. www.scifi.elte.hu – Magyar Scifitörténeti Társaság Honlapja
3. Szarka Emese: *Utópiák, avagy dédapáink légvárai*. scifi.elte.hu
4. Sárdi Margit: *Utópisztikus társadalomképek sci-fi regényekben 1870–1914*. *Múltunk* 2008. 4. sz. 63.
5. Uo. 67–72.
6. Antal Balázs: *A toposz trónfosztása. Transzszilvanista szöveghagyományra épülő disztópikus regények*. Helikon, 2008. 19. sz. 16.
7. Sárdi Margit: i. m. 67–72.
8. Az itt említett adatok többnyire a scifi.hu portál enciklopédiájából, illetve az ott megjelölt webhelyekről származnak.